

TERCÜME MAKALE/ TRANSLATION:

İSLAM ATOMCULUĞU VE GALENİK GELENEK*

“Langermann, Y. Tvzi. ‘Islamic Atomism and The Galenic Tradition’. *History of Science* 47/3 (2009): 277-295. <https://doi.org/10.1177/007327530904700302>”

Tercüme
Sümeyye Akten
Yüksek Lisans Öğrencisi, İbn Haldun Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, İstanbul
Graduate Student, Ibn Haldun University Graduate School of Islamic Studies, Istanbul
sumeyye.aktan@ibnhaldun.edu.tr
orcid.org/0000-0001-7429-1603

Öz

Bu makale Galenik külliyatta bulunan atomcu doktrinlere yöneltilmiş tenkitlerin, özellikle de *On the Elements According to Hippocrates* eserinde, erken dönem kelâm atomculuğu için önemli bir kaynak oluşturduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Atomculuk, Kelâm atomculuğu, Galen, Galenik külliyat, *On the Elements According to Hippocrates*.

Atıf / Cite as: Langermann, Y. Tvzi. “İslam Atomculuğu ve Galenik Gelenek”. Trc. Sümeyye Akten. *Kader* 17/2 (Aralık 2019): 545-567.

1. Giriş

Özellikle atomculuğun özgün İslam teolojisinin kelâm (sözlük anlamı *konuşma* veya *söylev*) olarak da bilinen erken formunda kabul edilmiş çeşitli yorumları için İslam atomculuğunun kaynakları sorusu, bilim adamları tarafından bir süredir yöneltilmektedir; ancak net bir sonuca veya herhangi bir fikir birliğine ulaşılmamıştır. Mevcut çalışma bir hayli zengin entelektüel birikime dikkat

* Bu makaleyi tercüme etmem için beni yönlendiren, tercüme esnasında kıymetli fikir ve tavsiyelerini esirgemeyen hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SÜRURİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

çekerek bu tartışmaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Süregelen tartışmalara daha önceden dâhil edilmemiş olması şaşırtıcı bu zengin birikim Galenik gelenektir. Galenik gelenek, büyük tıp yazarı ve filozof Galen'e [ö. 200 (?)] ait, ondan türemiş veya onun hakkında yorum içeren metinlerdir. Aşağıdaki argümanlar sunumumuzun merkezini oluşturmakla birlikte bu makale boyunca geliştirilip belgelendirilecektir:

(1) Galenik gelenek, özellikle Epikür'e yapılan spesifik göndermeler de dahil olmak üzere, temel atomculuk tartışmalarını içerir. Tanımlar, argümanlar ve teoriler açısından en zengin kaynak *On the Elements According to Hippocrates*'tır [*Hipokrat'a Göre Elementler Üzerine*].

(2) Bazı kelâmcılar (Arapçada *kelâm uygulayıcısı* veya *uzmanı*) Galen ve ekolünde, yaratılışı reddeden ve fiziksel dünyayı kendi kuralları çerçevesinde işleyen bağımsız bir sistem olarak kabul eden kişilerin otoriter tavrını gördü. Başka bir deyişle İslam inancı için en büyük tehdidi Aristo'dan daha çok Galen oluşturur. Bu sebeple kelâmcılar Galen'in dikkatli bir şekilde reddettiği atomculukta kendi amaçlarına hizmet için, özellikle içinde Yaratıcı bir Tanrı olan dünya görüşünün detaylandırılmasında, kullanılabilir gelecek vadeden fiziksel bir teori görmüş olabilirler.

(3) Erken dönem kelâmın bazı olağandışı özellikleri, bilhassa ağrının fizyolojisine olan ilgi, Galen'in atomculuğu reddetmesine verilen bir cevap bağlamında düşünüldüğünde en iyi şekilde anlaşılabilir.

Kelâm atomculuğunun "kaynağını" bulduğumuzu kesinlikle iddia etmiyoruz. Bu "kaynağını" gerçekten var olduğundan veyahut bunu aramanın ne kadar akıllıca olduğundan şüpheliyiz. Atomculuk, inanan ve inandığını yaşayan Müslümanların kendilerini rahat hissedebilecekleri alternatif bir dünya görüşü geliştirmek için erken dönem İslam teologları tarafından harcanan çabanın önemli bir parçasıydı. Durum böyle olunca erken dönem kelâmcılar şüphesiz ellerinin altında olan fikir yığınlarından yararlanacaklardı. Makalemiz daha çok Huneyn b. İshâk [ö. 873] tarafından IX. yüzyıl başlarında tercüme edilen metinlere dayanıyor; bu metinler mevcut herhangi bir kelâm metninden daha eski tarihlidir. Erken dönem kelâmcıların Huneyn'in tercümeleri sonucunda kaçınılmaz bir şekilde atomcu olduğunu iddia etmiyoruz; bundan ziyade atomcu fikirlerin zengin bir kaynağı olan Galen'e ait külliyyatın bir şekilde dikkatlerini çekmiş olabileceğini göstermek istiyoruz. Durum böyle bile olsa nihai ürünler –farklı kelâm ekolleri tarafından geliştirilen atomcu felsefeler ve onların münferit temsilcileri– bağımsız ve özgündü.

A[bdülhamid] İ[brahim] Sabra yakın zamanda kelâm atomculuğunu, "birbirine bağlı olaylardan meydana gelen tutarlı bir dünya görüşü" ve "hellenistik

felsefeye" de makul bir alternatif olarak kabul etmenin gerekçesini açıkladı.¹ Bu değerlendirmenin, *mutatis mutandis* [aşağı yukarı], Moses Maimonides [İbn Meymûn, ö. 1204] (çoğunlukla "düşmanca" bir kaynak olarak sınıflandırılır) tarafından XII. yüzyıl sonunda yapılan "Kelâm, amacı objektif gerçeklikten ziyade inançla uyumluluk olan, hedefe yönelik bir inanç sistemidir." iddiasına ters düşmediği de eklenebilir.² Bütün bu açıklamalardan mevcut çalışma adına çıkarılacak başlıca ders atomculuğun dönüştürüldüğü ve belirgin bir İslami dünya görüşünün içine yerleştirildiğidir. Bu makalede açığa çıkarılacak külliyat da dâhil olmak üzere şimdiye kadar sunulan bütün "kaynaklar", kelâmcıların çalışmalarına başladıklarında tasarrufunda olan atom tanımları veya kavramlarını ve de atomcu bir fizik anlayışını içerir.

1.1. İslam Atomculuğu: Kaynak Arayışı

Bugüne kadarki en kapsamlı araştırma yetmiş yıl kadar önce, elindeki Yunanca, Latince, Farsça ve Sanskritçe kaynaklara derinlemesine bakan merhum Shlomo Pines [ö. 1990] tarafından gerçekleştirilmiştir.³ Pines, sayısız ve zengin kavrayışlara ulaşmasına rağmen kelâmdaki özgün atomculuğun (belki de birden çok atomculuğun) kaynağı olarak tek bir metin veya gelenek gösterememiştir.⁴ Pines'in çığır açan katkısından on yıllar sonra yakın zamanlı makalesinde bu konudaki araştırmayı gözden geçiren Josef van Ess'in hâlâ net bir cevabı yoktur. İran'a bakmamızı önerir; sunabileceği yeni metinler yoktur, bunun yerine aynı zamanda hem Müslüman kültürünün kalbine yakın coğrafi bir bölge, hem de Yunan ve Hint bilgeliğinin kaynağı olan İran'a dikkat çeker.

Birazdan alıntı yapacaklarımız da dâhil olmak üzere yukarıda bahsedilen iki çalışmada Galen ismiyle nerdeyse hiç karşılaşmamaktadır. Pines kendini Galen'in *Timaeus* özetine, sadece Arapça hâli mevcut ancak herhangi bir atomculuk

¹ A. I. Sabra, "Kalam Atomism as an Alternative Philosophy to Hellenizing Falsafa", *Arabic Theology, Arabic Philosophy, from the Many to the One: Essays in Celebration of Richard M. Frank*, ed. James E. Montgomery (Leuven, Paris, Dudley and MA: Peeters, 2006), 191-272.

² İbn Meymun (ö. 1204), kelâm eserleri araştırmacıların kullanımına sunulmadan önce gerçekleştirilen erken dönem kelâm atomculuğu çalışmaları için önemli, çoğu zaman en önemli kaynak işlevini görmüştür. Bk. D. B. MacDonald, "Continuous Creation and Atomic Time in Muslim Scholastic Theology", *Isis* 9:2 (1927), 326-44. İbn Meymun'un kaynakları Michael Schwarz tarafından ayrıntılandırılmıştır: Michael Schwarz, "Who were Maimonides' Mutakallimun? Some remarks on Guide of the Perplexed Part I Chapter 73", *Maimonidean Studies*, 2 (1991): 159-209; 3 (1992-93): 143-72.

³ Pines'in Beitrage zur islamischen Atomenlehre (Berlin, 1936) adlı, H. H. Schaefer'in resmî danışmanlığında yürüttüğü doktora tezidir. Michael Schwartz 1970'lerde Pines ile birlikte bazı revizyon ve eklemeler içeren İngilizce bir nüsha hazırlamıştır. Pines'in ölümünden sonra bu revize edilmiş (kimliği belirlenemeyen birinin bazı el yazısı notlarını da içeren) çeviri yayına hazırlanam için bana verildi. İngilizce nüsha *Studies in Islamic Atomism* adıyla Magnes Pres tarafından 1997 yılında Kudüs'te yayınlandı.

⁴ Josef van Ess, "Sixty Years After: Shlomo Pines's Beitrage and Half a Century of Research on Atomism in Islamic Theology", *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 7 (2002): 19-41.

tartışması içermeyen bir metin, birkaç referansla sınırlandırmıştır.⁵ Ancak bu makalede dikkatimizin asıl odağında olacak *On the Elements According to Hippocrates [Hipokrat'a Göre Elementler Üzerine]* gibi Galen'e ait diğer yazmalardan hiç bahsetmemiştir. Bu metin uzun bir atomculuk eleştirisi ile başlar. Ayrıca Antik Çağ'daki tıp öğrencilerinin temel müfredatını oluşturan Galen'e ait on altı eserin ilkidir. Bu çalışmanın önemli ilave ve değişiklikler içeren bir hali *Alexandrian Summaries [Alexandriyen Özetleri]* olarak da bilinen *Cevâmi'* de bulunmaktadır.⁶

Son derece bilimsel olmakla birlikte hâlâ yeterli oranda kullanılmamış *Philosophy of the Kalam [Kelâm Felsefeleri]* eserinde *On the Elements*'ten bahseden tek akademisyen Harry Austryn Wolfson'dır [ö. 1974]. X. yüzyılda Kayravan'da çalışan Yahudi bir doktor ve filozof olan İshak el-İsrâîlî [ö. 953'ten sonra], *Book of the Elements [Elementlerin Kitabı]* eserinde Galen'i ve minimal parçalar teorisini (Galen'in reddettiği Epikürcü doktrinle özdeşleştirilmemeli) Mu'tezile atomculuğu ile birlikte ayrıntılı bir şekilde tartışmıştır. İsraili'nin kitabı ile Galen'in aynı isimdeki risalesi arasındaki benzerlikler, notlarında Galen'e atıf yapan Wolfson tarafından göz ardı edilmemiştir. Bununla birlikte Wolfson'un ilgisi daha çok İsraili'nin Demokrit'e atfettiği "Noktalar birleştirildiğinde, bir çizgi oluşur" anlamındaki bir cümle ile sınırlı kalmıştır.⁷ *Mütekellimun*'un atomculuğu Yunan kaynaklarından öğrendiğine son derece emin biri olan Wolfson, sözde (hâlâ tanımlanamayan) bir doksografın Aristo ve diğerlerinin önermelerini baz alarak bu pasajı oluşturabileceğini göstermek için bir hayli uğraşmıştır.⁸ Wolfson ölümünden sonra yayınlanan bir kitapta aynı pasajı, İsraili'nin Demokrit'ten yaptığı alıntının "günümüzde mevcut olmayan bir kaynaktan, muhtemelen filozofların Yunanca bazı derlemelerinin Arapça tercümesi, olduğu son derece açıktır" diyerek tekrar gündeme getirmiştir.⁹ Makalemizde ilgili pasajları daha detaylı inceleyeceğiz.

Klasikçiler tarafından Galen antik atomculuğun bir kaynağı olarak pek kabul edilmez. Elizabeth Asmis bunun nedenini, Asklepiades'e ait öğretilerin kaynağının Galen olduğu varsayımına dair iğneleyici ama yanlış olmayan bir cümle ile özetlemiştir. (Aynı şekilde Epikür ve diğer atomcular için de geçerli olabilir): "Galen'i, Asklepiades'i atomculara benzetmesi ve genel itibari ile yalancılıkla suçlamak klişe oldu."¹⁰ Galen, Asklepiades ile atomculara tepeden baktığını gizlemez ve onun antik teorileri kendi önem ve karakteristiğine göre yeniden

⁵ Kısa bir süre sonra göreceğiz ki Pines, Ebû Bekir er-Râzî'nin Galen'e yazdığı bugüne kadar bilinmeyen eleştiri dikkatini çektiğinde bazı bağlantıları not etmiştir.

⁶ Önemli ancak sorunlu bu metin grupları aşağıda ele alınacaktır.

⁷ Harry Austryn Wolfson, *Philosophy of the Kalam [Kelâm Felsefeleri]* (Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1976), 485. Bu kitaba verilen değer yetersizliğini görmek için Gad Freudenthal'ın Christopher Lüthy'nin eserine yaptığı tahlile bk. Gad Freudenthal, "Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories", *Journal for the History of Philosophy* 41/2 (2003), 273-274.

⁸ Wolfson, *Philosophy of the Kalam*, 480-485.

⁹ Harry Austryn Wolfson, *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979), 165.

¹⁰ Elizabeth Asmis, "Review Article: Asclepiades of Bithynia Rediscovered?", *Classical Philology* 88/2 (Nisan 1993): 145-56, 147.

yapılandırmada yardımcı olacak bilim dilinin inceliklerine karşı tahammülsüzlüğü de iyi bilinmektedir. Asmis bu uyarıları da hesaba katarak Galen'in raporunda değerli bilgilere ulaşmıştır.

İki sebepten ötürü Galen'e yapılan isnatların hiçbiri araştırmamızla ilgili değildir.

İlk olarak; Galen'in raporları ve [çalışmamızda] kısaca tartışılacak olan "özetler" gibi Galenik geleneğin daha sonraki açıklamaları arasındaki mutabakat yoksunluğunun kasıtlı bir deformasyondan değil de atomcu öğretilerin zaman içindeki dönüşümlerinden kaynaklı olduğu ihtimali göz ardı edilmemelidir. Başka bir deyişle, Galen ve takipçileri belki de dikkatlerini çeken nüshaları veya çağdaş yorumları doğru bir şekilde rapor ediyorlardı. Doğrusu, Yunan düşüncesinin nasılsa fosilleştiği ve bu yüzden Demokrit, Epikür ve diğerlerinin orijinal öğretilerinin Arapça olarak bulunabileceği varsayımı bize "kaynaklar" arayışının en büyük yanılsamalarından biri olarak gözükmektedir. Atomculuk dinamik bir teoriydi ve nesiller boyunca Antik Çağ'daki otoritelerin düşüncelerinin farklı yorumlamaları kök saldı. Galen'in yazılarında ve sonrasında tekrardan çalışılan Galen'e ait metinlerde beklememiz gereken bu değişikliklerdir.

İkinci olarak; Galen okumuş veya onun öğretilerinden etkilenmesi muhtemel erken dönem *kelâmçılar*, el değmemiş Antik Çağ teorilerini geri kazandırmak veya yeniden yapılandırmakla ilgilenen tarihçiler değillerdi. Aksine onlar, Galen'in bazı doktrinleri ile dertlenen ve birtakım Galen karşıtlarının –Galen'in eleştirdiği teorileri doğru ya da yanlış bir şekilde atfettiği kişiler– alternatif oluşturmak için umut vadeden bir yol önermesini bekleyen teologlardı.

1.2. Epikür

Fikirleri İslami kültürde rol oynamış atomcular arasında son zamanlarda özellikle Epikür üzerine yoğunlaşmıştır. Pines, Epikürcü bağlantıyı çok umut vaat edici bulmuştur. Ancak kaynak eksikliği nedeniyle katı bir duruş sergilemekten kaçınmıştır. Açıklamaları uzunca alıntı yapmaya değer:

Epikür'ün atomculuğu sözde bir *minima* teorisi içermesi açısından kelâm teorisi için önemli bir bağlantı işlevi görmüş olabilir. H. von Arnim ve diğerlerinin araştırmaları sayesinde bu durum şu anda daha olası gözükmekte... Epikür'ün, atomların çözünmez ve ebedi olmakla birlikte maddenin nihai bileşeni olmadığını öğrettiği söylenir. Atomlar belirli bir büyüklüğü olan yayılmış cisimler oldukları için parçaları olması gerekir. Bu parçaların, *minima (elakhista)*, ne daha öte parçaları vardır ne de bu parçalar bir başlarına var olabilirler; aksine parçaları oldukları atomların içinde varlıklarını sonsuza dek sürdürürler... Bu teori, yakın zamanda keşfedilmiş ancak açık olmadığı için yorum yapmayı oldukça zorlaştıran kısımları sayesinde, dikkatimizi çekmiştir.¹¹

¹¹ Pines, *Studies in Islamic Atomism*, (Jerusalem: The Magnes Press, 1997), 112-113; Dhanani'nin Pines'in çalışmasının gözden geçirilmemiş 1936 baskısından pasajı kıyasla, *a.g.e.* (ref. 12), 100.

Alnoor Dhanani'nin *The Physical Theory of Kalam'ı* [*Kelâm'ın Fiziksel Teorisi*], güncel ve olumlu tepkiler almış bir monograf. Dhanani ağırlıklı olarak tek bir ekolün, muhtemelen de bu açıdan en önemli olan Basra Mu'tezililiği'nin atomcu doktrinlerini tüm ayrıntıları ile açıklamakla ilgilenir.¹² Kaynak soruşturması Dhanani'nin ana ilgi alanı olmasa da, çalışması onu kelâm ve Epikürcü minimal parçalar arasındaki bağlantıya vurgu yapmaya yönlendirir. Dhanani'nin gereğince işaret ettiği bu bağlantı, Pines tarafından umut vaat edici ama yine de ispatlanamaz görülür. Dhanani, Pines'in kitabından sonra ortaya çıkan Epikürcü atomculuk üzerine çalışmalardan ve Pines'in elinde olmayan kelâm metinlerinden yararlanır. Fakat Epikür'e özel atıfta bulunulduğunu belirttiği Arapça metinler İbn Sînâ'dan birkaç pasajdır.¹³ Göreceğimiz üzere Epikürcü öğretiler Galen'e ait külliyatta akıl hocasının adıyla yer alır. Epikürcü öğretilerin kelâm atomculuğu için nispi önemi noktasında herhangi bir duruş sergilemiyoruz. Epikürcü atomculuğun İslamlaştırılmış kültüre aktarılmasında Galenik geleneğin önemli, aslında şimdiye dek tanımlanan tek vasıta olduğunu vurgulamak istiyoruz.

Mevcut çalışma aynı zamanda Pines'in son derece ufuk açıcı monografında temas ettiği diğer bir noktaya, yani "Kelâm teorisinin Epikür'e kadar izlerini sürmek için miladi ilk yüzyıllara kadar giden uzun bir gelişim süreci varsayılmalıdır" a vurgu yapmayı amaçlar.¹⁴ Galenik gelenekten sunduğumuz metinler klasik atomculuğun uzun süren detaylandırma, gelişme ve değişim dönemine işaret etmektedir. Daha önce önerdiğimiz gibi tam da bu sebepten Galenik külliyata yerleştirilmiş söylemler eski kaynaklarda bulunan söylemler ile kusursuz bir biçimde uyuşmayabilir.

Epikür'e dolaylı bir bağlantı veya erken dönem İslam atomculuğu tartışmalarına her hâlükârda eklenmesi gereken başka bir parçacık teorisi, Câbir b. Hayyân [ö. 815] adıyla ilişkili simya külliyatında bulunabilir. Simya ve tıp her zaman yakından ilişkili iki disiplin olmuştur; Ebû Bekir er-Râzî [ö. 925] ve ardından zehirler üzerine bir kitap ve panzehire sayısız atıf içeren çalışmalar bırakan Câbir de bu iki alanda çalışma yapmıştır. Câbir ve er-Râzî (simya ile ilgili *Sırru'l-Esrâr*'da) temel birimi hebâ lâ cüz lehu (parçası olmayan *hebâ*) olan bir parçacık teorisi öğretir.¹⁵ Şanslı bir şekilde, elimizde *hebâ*ya ait tam bir tanım vardır: Hebâ

¹² Alnoor Dhanani, *The Physical Theory of Kalam: Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology* (Leiden: Brill Academic, 1994).

¹³ Alıntılar Dhanani, *The Physical Theory of Kalam*, 153 n.7 ve 177 n.103.

¹⁴ Pines, *Islamic Atomism*, 114.

¹⁵ Paul Kraus, *Jabir et la Science Grecque* (Cairo, 1942; tekrar baskı Paris, 1986), 154 not 6; Râzî'nin terimi kullanışı Pines tarafından not edilmiştir; *Islamic Atomism*, 157. Bu terimlerin çoğunlukla Arapça kaynaklara dayansa da Arapça bir metnin tercümesi olmadığı düşünülen Latin Geber'in [Câbir b. Hayyân] fizik teorisinin temelindeki *minimanın* kaynağı olması muhtemeldir; bk. William R. Newman, *The 'Summa Perfectionis' of Pseudo-Geber: A Critical Edition, Translation and Study* (Leiden: EJ Brill, 1991); aynı yazar, *Atoms and Alchemy: Chymistry and the Experimental Origins of the Scientific Revolution*, (Chicago: University of Chicago Press, 2006), 26-28.

havada dolaşan, ancak bir ışık demeti üzerlerine vurduğunda görünür olan toz parçacıklarıdır.¹⁶

Diğer atomculuk ya da parçacık teorilerini de biliyoruz ancak bu teorilerden kaynaklanan İslam atomculuğu ile ilgilendiğimiz için aralarındaki keskin ayrım çok da önemli değildir. Huneyn, Galen'e ait *On Medical Experience* [*Tıbbi Tecrübeler Üzerine*] eserinin tercümesinde Asklepiades'in temel parçacıklarını tanımlamak için *hubeybe* (küçük [tahul] çekirdeği) kullanır. Bir noktada açıklayıcı bir yorum ekler (Aşağıda göreceğimiz üzere aynısını *On the Elements*'te de yapar): *ve hiye el-eczâ elleti lâ yetezezzeu*, "ve onlar bölünemeyen parçalardır", yani atomlar.¹⁷ Yine toz parçacığı anlamına gelen ve büyük ihtimalle aynı gelenekten türeyen *ğubar* da Saadih [Sa'îd b. Yusuf el-Feyyûmî, ö. 942] tarafından kullanılmıştır.¹⁸

Son olarak, Bizanslı Karayit Judah Hadassi'den (12. yüzyıl ortaları) bir pasaja dikkat çekmek istiyorum. Hadassi maddenin parçacıklarından bahsederken çift sıfat olan *dak dak*'ı kullanır.¹⁹ Sıfatın tekrarlanmasının, onu mutlak üstünlük derecesine yerleştirdiğini düşünüyorum. Dolayısıyla *dak dak* "son derece küçük" anlamına gelir ve semantik olarak Yunancadaki karşılığı *elakhista*'dır, yani Hadassi *minimadan* bahsediyordur.

2. On The Elements'in Arapça Versiyonlarında Atomculuk

2.1. Huneyn'in On the Elements Tercümesi

Galen'in *On the Elements According to Hippocrates* eserinde tıp öğrencisi için fiziğin zorunlu olduğunun düşünüldüğü aktarılır.²⁰ Metin Süryaniceden Arapçaya büyük mütercim Huneyn b. İshak tarafından tercüme edilmiştir.²¹ İki veya üç el yazmasını temel alan Arapça versiyonun bir nüshası Muhammed Selîm Sâlim tarafından yayınlanmıştır.²² Gerhardt Strohmaier, Phillip de Lacy'ye ait nüsha ve Yunanca metnin tercümesi için Arapça gelenek üzerine kısa bir bölüm yazmış ve Yunanca metni Arapça beş el yazmasıyla baştan sona karşılaştırmıştır.²³ De Lacy

¹⁶ Kraus'taki uzun açıklamaya bk. *Jabir*.

¹⁷ Huneyn b. İshak, *De Experientia Medica*, ed. ve trc. Richard Walzer (London: Oxford University Press, 1944), 62; krş. Asmis, "Review Article: Asclepiades of Bithynia Rediscovered?", 153 n. 36.

¹⁸ Bağlantı Kraus tarafından çizilmiştir. Kraus, *Jabir*, 154 n. 6.

¹⁹ H. Ben-Shammai, "Studies in Karaite Atomism", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 6 (1985): 243-298, 276-277. Ben-Shammai çifte sıfatın üstünlüğü hakkında yorum yapmaz ve Epikürcü *minimaya* atıfta bulunmaz.

²⁰ Galen'in *On the Elements*'indeki organizasyon planı için bk. Peter Singer, "Levels of Explanation in Galen", *Classical Quarterly*, 47/2 (1997): 525-542, özellikle 532.

²¹ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums [Arap-İslam Bilimleri Tarihi]*, (Frankfurt: E. J. Brill, 1970), 3: 86.

²² Huneyn b. İshak, *Kitâbü Calinus fi'l-üstükussât*, nşr. Muhammed Selîm Sâlim (Cairo, 1986).

²³ Galen, *On the Elements According to Hippocrates*, ed. Phillip de Lacy, (Berlin: Akademie Verlag, 1996). Yunanca ve Arapça baskıları arasındaki bir ön karşılaştırma J. S. Wilkie ve G. E. R. Lloyd tarafından yayımlandı: J. S. Wilkie - G. E. R. Lloyd, "The Arabic Version of Galen's De Elementis secundum Hippocratem", *Journal of Hellenic Studies*, 102 (1982): 232-233; Strohmaier derlemelerinin "her zaman

mevcut versiyonları, bir tanesi zorunlu derleme olan nüshayı hazırlarken ağırlıklı bir şekilde itimat ettiği Arapça versiyon olmak üzere, dört kısma ayırdı.²⁴

Strohmaier Huneyn'in çevirisine ilişkin şu önemli yorumları yapmaktadır:

"Huneyn'in tercümesi bazen zor olan bir metnin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına kanıttır. Okuyucunun yararı için gerekli olduğunu düşündüğünde ufak izahlar da bulunur... Kendi tıp bilgisinden kısa açıklamalar da ekler... Yunanca metnin Huneyn'e ait bağımsız tercümesi onun okumalarını, yalnızca anlamın etkilendiği durumlarda dikkate almamızı sağlar."²⁵

Huneyn'in çevirisinden daha eski tarihli olma ihtimali olan *Kitâbü'l-Anâsır* başlığı ile tanınan başka bir tercüme daha var gibi gözükmektedir.²⁶ *On the Elements*'in kısa bir versiyonu, *Alexandriyen Özetleri* olarak da bilinen tıp eğitiminin temel müfredatını oluşturan ve bazı klasik bilimlerin yapısı açısından muazzam öneme sahip bir kaynak olup Müslüman okurların ilk jenerasyonlarına ulaşan *Cevâmi'*in çoğu derlemesinde bulunmaktadır.²⁷ *Cevâmi'* ya sırayla çoğalmıştır ya da kendi literatüründen bir alıcıya bağlanmıştır; Bağdatlı önemli bir Hristiyan hekim ve filozof olan Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib'e [ö. 1043] ait *Özetler* ve belirli birine atfedilip şimdiye dek kime ait olduğu belirlenemeyen, ki o Yahya en-Nahvî'dir [VI. yüzyılın ikinci yarısı], farklı bir somut örnek üzerine yorum yapabiliriz.

Galen'in metninin bütününe de şerhler yazılmıştır. Galen'e ait metnin bütününe yaptığı şerh sadece tek bir İbranice el yazmasında kalan XI. yüzyılda yaşamış Mısırlı bir bilgin olan Ali b. Rıdvân [ö. 1068 (?)] tarafından, *On the Elements*'in müfredattaki yerine dikkat çekilmiştir:

Ali b. Rıdvân: "Amacımız Galen'in tıp alanında kapalı olan görüşlerini açıklamaktır. Buna *On the Elements According to Hippocrates* kitabıyla başlayacağız. Çünkü mantıkçılara göre bu kitap tıp alanında yetkinlik isteyen bir kimsenin çalışacağı ilk eserdir.²⁸ Galen: 'Bu eser kendisinden şeylerin üretildiği elementler (*hawayot*) hakkında bilgi içerir ve elementlerin bilgisi vasıtasıyla insan vücudunun

güvenilir olmadığını" gözlemler. Strohmaier'ın Selim Sâlim'e yaptığı açıklama, eleştiri ve düzeltmeler için bk. Galen, *On the Elements*, 24-25.

²⁴ Galen, *On the Elements*, 28-30.

²⁵ Galen, *On the Elements*, 21-22.

²⁶ Sezgin, *Geschichte*, 86.

²⁷ Strohmaier (Galen, *On the Elements*, 22) Sâlim'in bu metnin baskısının aparatüsünde "yanıltıcı bir şekilde Huneyn şerhi başlığı adı altında" diye alıntı yaptığını not eder.

²⁸ Ya da "rasyonalistler". İbranice *ba'alei ha-heqeish* muhtemelen Arapça *ashâbü'l-kayâs*'ın tercümesidir. Yukarıda ref. 20'de gördüğümüz gibi, *On the Elements*'i müfredatın başına koyan aslında Galen'in kendisidir. Mantiğa ve rasyonelliğe yapılan spesifik atıflar da Galen'den gibi gözükmektedir; Singer'in gözlemlerine göre, "Eğer bir kimse bu meselelerin bilimsel yollarla (επιστήμη) kanıtlanmasını kavramak istiyorsa önce bu eserden başlamalı, sonrasında belirtilen sıraya göre diğer tüm çalışmalarını okumalıdır. Okuma sırası bu sebeple mantıksal temellerden başlayan –ancak böyle bir başlangıç επιστήμη'a ulaştırır– mantıksal bir sonuç düzeni ile açıkça bağlantılıdır."

doğası hakkında bilgiye, ona doğal olan ve doğal olmayanın [yani sağlıklı, patolojik] kavramlarına [her ikisine de] ulaşacağız.’ demiştir.”²⁹

On the Elements According to Hippocrates Galen’in düşmanca tavrı araya girmesine rağmen atomculuk hakkında bilgi ile doludur. Galen’in bu konuyla ilgilendiği tek çalışma bu değildir. Atomculuktan *On the Natural Faculties*’de de bahsedilir. Aslında önemli bir erken dönem İslam atomcusu olan Ebû Bekir er-Râzî, *mütekellim* olmadığı halde, Galen’e ait yazmaya yaptığı eleştiri boyunca kendi atom teorisini açıklamayı uygun görür.³⁰

Arapça versiyonu mevcut olup düzenlenen *On Medical Experience*’da ilgili bazı bulgular vardır.³¹ Daha çok *De Placitis* olarak bilinen *On the Harmony Between the Doctrines of Plato and Hippocrates* eserinde atomculuk ile ilgili bazı pasajlar mevcuttur. Bu kitap Arapçaya tercüme edildi fakat tercüme hâli artık mevcut değildir; dahası *On the Elements*’in tıp müfredatındaki üstün konumuna da erişemedi. Bu makalenin geri kalanında yalnızca *On the Elements* eserine odaklanacağız.

2.2. Huneyn’in Tercümesinde Galen’in “Element” Terimi Tanımları

Galen sağlam bir atomculuk karşıtıydı. Bununla birlikte, element için yaptığı minimal parçalar tanımı parçacık teorisine yeterince yakın olduğundan bazı karışıklıklara sebep olabilir; dahası *On the Elements* eserinin açılış pasajlarında Galen’in tanımını formüle ettiği birçok farklı yöntem, bu tanımların Arapçaya tercüme esnasında maruz kaldıkları dönüşümle birlikte verilmiştir. Bazı modern bilim adamlarının, fizik konularını tartışırken Galen’in atomcu olmadığına dair – Aristo’dan bahsederken kimsenin ihtiyaç hissetmediği bir şey– yorum yapmak zorunda hissetmeleri sebepsiz değildir.³² Galen’in atomcu muhalifleri ile ilgili raporları değil de *minima* kavramının, kelâmcılar üzerinde etkisi olması ihtimal dâhilindedir. O halde Galen’in kendi element teorisine üzerine birkaç inceleme yapalım.

²⁹ MS Munich, Bayerische Staatsbibliothek, cod. heb. 228, f. 60. Bk. trc. Moritz Steinschneider, *Die hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters* (Berlin: Gekrönte Preissch, 1893), 735.

³⁰ Shlomo Pines’in kısa açıklamaları için bk. “Razi Critique de Galien”, *Actes du VIIIe Congrès d’Histoire des Sciences* (Paris, 1953): 480-487, özellikle 483-484 [Shlomo Pines’in külliyatında tekrar basılmıştır: *Studies in Arabic Versions of Greek Texts and in Medieval Science* (Jerusalem, Leiden: E. J. Brill, 1986)]. Pines atomculuk üzerine kitabını yayınladığında Râzî’nin *eş-Şukûk alâ Calinus* eseri bilinmiyordu ve Râzî ile ilgili bölümde bu kitaptaki açıklamalardan hiç bahsedilmemiştir. Eseri ortaya ilk çıkaran kişi olan Paul Kraus, Râzî’nin atomculuğunun detaylı açıklamasına *Jabir* adlı kitabında yer vermiştir (ref. 15), 154 n. 6.

³¹ Huneyn b. İshak, *De Experientia Medica*, ed. ve trc. Richard Walzer. Yukarıda Asmis’ten alıntı yapılan incelemenin eleştirisi için bk. not 36 (ref. 10).

³² Örnek olarak: “Galen’in kendisi atomcu olmamasına rağmen, en nihayetinde *De Elementis Secundum Hippocratem*’ından türeyen [Element ‘vücudun en küçük parçacığ’dır] tanımı antik bir kökene sahiptir.” William R. Newman, “Experimental Corpuscular Theory”, ed. Christoph Lüthy - John E. Murdoch, *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Theories* (Leiden: Brill, 2001), 302.

Galen *On the Elements* eserine “Element, elementi olduğu şeyin en küçük parçasıdır (*elakhiston*).” tanımı ile başlar. Burada duyularla algılanabilen “en küçük parça” dan neden bahsetmediğine dair bir takım örneklemeden sonra, [bölüm] I’ in sonunda bizim “ilk (*prota*), yapı olarak en basit (*aploustata te phusei*) ve artık başka parçalarda çözünemeyecek parçaları bulmamız gerektiği” ile bitirir. Tanım olduğu söylenemeyen ikinci tasvir, Geç Antik Çağ ve erken dönem Müslüman okuyuculara daha net ve bu yüzden daha tercih edilebilir görünmüştür. Bu durum sıranın değiştirilip ikinci tanımın eserin başında yer aldığı “özet”te açıkça gözüktür.

Nitekim özet şu tanımla başlar: “Element (*unsur*), elementi olduğu şeyin basit ve ayrı bir parçasıdır (*cüz*).³³ İbranice tercüme önemli bir fark sergiler: “parça” yerine “madde” kullanılır. “Ayrı madde” terkibi (İbranice *esem nifrad*→ Arapça *cevher-i ferd*) bir kelâm metninde tek başına ele alındığında kesin olarak “atom” manasına gelirdi. İbranice olan şüphesiz Arapçadan tercüme edilmiştir. Ancak, tercüman *cevher* geçen bir metinle mi karşılaştı yoksa o (kendisine ulaşan Arapça el yazmasını çoğaltan kişi de olabilir) *cüz* kelimesini yanlış mı okudu demek için hâlâ çok erken.³⁴

Her ne kadar durum böyle olsa da elementin “parça” olduğu söylenen tanımın ikinci kısmı kelâm kavramları ile tamamıyla uyumludur. *Cevher* (genellikle “madde” olarak tercüme edilir) ve *cüz*, sözlük anlamı “parça”, kelâm metinlerinde atom için kullanılan en yaygın terimlerdir. Richard Frank ikinciye ilişkin “formel kelâm geleneğinde en yaygın kullanımı özdeş birimlerden veya özler sınıfının tek örneğinden oluşan bir çokluğun bölünmez elementini belirtmek içindir” yazmıştır.³⁵

Galen’in tanımına ait daha fazla açıklama İbnü’t-Tayyib’in *Alexandriyen Özet’e* yaptığı nispeten kısa olan şerhte bulunabilir. İbnü’t-Tayyib’e göre Galen bir elemente “en küçük mevcut şey (ekall şey mevcud)” dediğinde aklında kimyasal bir tanım diyebileceğimiz bir şey vardı: “Bu, öyle bir şey ki, bu [şey] birleşik parçalarına ayrıldığında (*inhalle*) ayrışma sürecinin durduğu formdadır. “En küçük” burada “en ufak” manasındadır ve en ufak içinde formun sürdürüldüğü en küçük şeydir. Ayrışma süreci (*sallata*) onu etkisiz hale getirmeli ki farklı bir forma sahip başka bir şeye ayrılmasın.”³⁶ Böylece var olan olarak tercüme ettiğimiz *mevcud*, burada “varlığını sürdüren” anlamında değil daha ziyade “belirli bir

³³ El yazmaları Sezgin tarafından listelenmiştir, *a.g.e.* (ref. 21), 147. Şimdiye dek hepsi İstanbul’da olan üç el yazmasına baktım: Ayasofya 3588, f. 118b; Fatih 3538, f. 148a; Yeni Cami 1179, f. 231b.

³⁴ En azından *On Critical Days* adına “özetlerin” önemli ölçüde farklı versiyonlarının tedavülde dolaştığı açıktır ve İbranice nüshanın Arapça “şablon”u mevcut Arapça nüshadan oldukça farklıdır; bk. Y. Tzvi Langermann, “The Astral Connections of Critical Days: Some Late Antique Sources Preserved in Hebrew and Arabic” ed. Anna Akasoy - Charles Burnett - Ronit Yoeli-Tlaim, *Astro-medicine: Astrology and Medicine, East and West* (Florence, 2008), 99-118. Ancak şimdiye kadar yaptığım çalışmalar *On the Elements* özetinin İbranice tercümesinin, Langermann’ın belirttiği *On Critical Days*’in aksine, Arapça el yazmaları ile yakından uyumlu olduğunu göstermiştir.

³⁵ Richard M. Frank, “Bodies and Atoms: The Ash’arite Analysis”, ed. Michael E. Marmura, *Islamic Theology and Philosophy: Studies in Honor of George F. Hourani* (Albany: Ashgate, 1984): 39-53, 42.

³⁶ MS İstanbul, Köprülü 961, f. 118a.

formda bulunan” manasındadır. Daha küçük cisimler vardır fakat aynı elementin daha büyük cisimleri ile aynı formu sürdürürler; bu yüzden büyük olanlar da elementseldir.

2.3. On The Elements: Atomcular

Şimdi Galen’in çürütmek istediği kuramcılara daha detaylı bakalım. Bu kuramcılar ilk tanıttıklarılarında, bunlar “atomları” (*atomoi*) öne süren Epikür, Demokrit ve takipçilerini ve onlara seslerini katan diğerlerini içerir, “elementlerin en küçük, birleşik olmayan ve parçasız olduğunu öne süren” kimselerden meydana gelen, Galen’in çok iyi ifade ettiği gibi, “tek bir koro” oluştururlar.³⁷ Burada ortak olan “her şey tek bir form ve güçte” inancıdır.

Huneyn *atomoi*yi filozoflar arasında atomlar için standart bir terim haline gelen ama kelâmcılar tarafından da sıkça kullanılan *el-eczâ elleti lâ tetezzeu* tabiri ile tercüme eder. Görünüşe bakılırsa geriye kalan üç teori kesin bir şekilde ne Epikür ne de Demokrit’e ait teorilerdendir. Buradaki Yunanca metinde Galen’in aklında elementlere ait üç sıfatın (“en küçük”, “birleşik olmayan”, “parçasız”) hepsini içeren tek bir teori mi vardı yoksa üç farklı teori mi açık değildir. Bu sorun Arapçada *ecrâm*, “cisimler” kelimesinin üç sıfatın önüne eklenmesi ile açıklığa kavuşmuştur. Üç farklı teorinin burada rol oynadığı nettir: elementler ya minimal ya birleşik olmayan ya da parçası olmayan cisimlerdir.³⁸

Bu teorilerin ilki Huneyn’e ait tercümede, *ecrâm fî gâyâti’l-killet lâ yekûne ekal minhâ*, “hiçbir şey kendisinden daha küçük olmayan son derece küçük cisimler” olan *minima*, *elakhista* teorisi. *Elakhista*, *elakhos* “küçük” sıfatının süperlatif formudur ve aynı şekilde *ekall* tek başına *kalîl*in süperlatif formudur, bu kadarı tercüme için yeterli olmalı. Peki, Huneyn neden böyle bir mübalağa yaptı? Bana göre Huneyn, Epikür’ün *miniması* ile aynı değilse de benzer olan bu *minimaları* Galen’in kendi fiziğinde kabul ettiği *minimadan* ayırt etmek amacıyla böyle yapmıştır. Galen’in elementi de *elakhiston*’dur, ama sıfat her zaman *morion*, “parça” ile eşleşir. Bunlar elementsel atomlar değil, en küçük birimlerdir: İnsan vücudundaki Empedoclean elementleri, dildeki harfler veya heceler gibi.

Huneyn bu ince ayrımı çizmeyi nasıl bildi ve neden bunun önemli olduğunu düşündü? Ben sadece Huneyn’in tıp araştırmaları süresince katıldığı, çeşitli teorilerin ince ayrıntılarının aktarılıp atomculuk ile gerçekten alakalı olan ile öyle gözüktüğü halde olmayanların ayırt edildiği bir çalışma geleneği hakkında tahminde bulunabilirim. Geriye kalan iki görüş sözlük anlamı ile dönüştürülmüştür: *anarma* ibaresi *ecrâm lâ tettasilu*, “birleşmeyen cisimler” olarak, *amere* ibaresi de *ecrâm lâ eczâ lehâ*, “parçaları olmayan cisimler” olarak ortaya çıkmıştır.

³⁷ Galen, *On the Elements*, 58: 5-8.

³⁸ Diğer Galenik yazılarda üç veya dört teorinin etkili olduğu açıktır; de Lacy’nin izahına bk. Galen, *On the Elements*, 164.

Birkaç satır sonra Galen bildiği tekli element teorilerini tanımlamak için başka bir üçlü sıfat dizisi kullanır; “o [element] ya bölünemez (*atomon*), ya birleşik değil ya da parçasızdır” diye isimlendirilir. İlginçtir ki, Huneyn yine üçlü sıfat dizisinin her birinin arasına bir isim ekler, ama bu kez *cirm* (cisim) yerine *cüz* (parça) kelimesini seçer. Ben Huneyn’in burada *cüz* kullanmasının standart Arapça terim, *el-cüz ellezi lâ yeteZZeu*’yu kullanabilmek için ve Yunanca *atomon* sebebiyle olduğunu zannediyorum. Atomlar cisimler olarak ele alınabilir mi alınamaz mı sorusuyla bağlantılı ekstra bir sebep olabilir; bu noktada daha fazla bir şey söylemem mümkün değil.

Galen’in tüm atomcuları tarafından paylaşılan diğer bir düşünce de ilk elementin niteliksiz (*apoion*) olduğudur.

De Lacy, Galen’in Epikür atomculuğunun spesifik özellikleri ile çok az ilgilendiğini belirtir.³⁹ Galen açık bir biçimde “Eğer tüm ekollerde genel ve ortak olanın aksini ispatlarsak, bu ekollerin aralarındaki hususi farklılıklara” işaret etmeye de gerek olmadığını söyler.⁴⁰ “Hipokrat” –tabi ki, burada Hipokrat adına konuşan Galen– bütün hepsine tek bir çürütme sunar. Bununla birlikte, Galen en azından bir tane farklılığa dikkat eder: Epikür’e göre, “ilk cisimler” “sertliklerinden ötürü kırılamaz”. Ancak Diodorus ve Leucippus’a göre “çok küçük boyutlarda oldukları için bölünemez”ler.⁴¹

2.4. *Cevâmi’*: *On the Elements*’in “Alexandriyen Özeti”

Galen’in görüşleri özetlenip aynı zamanda yeniden düzenlenmiş ve Geç Antik Çağ’daki gelişmeleri olması gerektiği gibi yansıtan ek bilgilere de ulaşılmıştır. Bu makaledeki amacımız özetlerde sergilenen atomcu teorilere dikkat çekmektir. Bu yüzden fizik tarihi alanına giren birçok materyalin üzerinden hızlı bir şekilde geçmeliyiz. “Özet”in başında Demokrit, Epikür ve diğerlerinin atomculuğu, elementsel teorilerin kapsamlı bir kritiği bağlamında ortaya konmuş ve reddedilmiştir. Farklı görüşler bir dizi çatallaşma ve çeşitli ayrımlar ile tasnif edilmiştir. Bu süreçte ortaya çıkan teoriler en nihayetinde tarihî kişilikler ile ilişkilendirilmiştir. Atomculukla bağlantılı olanları durup mercek altına alacağımız için bu teorileri kısaca inceleyeceğiz. Bu teoriler ilk olarak yalnızca tek bir elementin var olduğunu savunanlar ile bir elementten daha fazlası olduğunu kabul edenler olarak ayrılmıştır. Sonrasında ilk grup, elementin “hareket ettiğini” (duyarlı, “estetik”) kabul edenler ve elementin “hareket etmediğini” iddia edenler olarak ayrılmıştır. Elementin “hareket ettiğini” öne sürenler de bu hareketin “sınırlı” olduğunu (Parmenides) ve sınırlı olmadığını (Milessus) iddia edenler olmak üzere ayrılmıştır. Elementin “hareket” etmediğini kabul eden ekol elementi toprak, ateş, hava veya su olarak tanımlayan dört alt-gruba ayrılmıştır.

³⁹ Tartışmanın bütünü için bk. Galen, *On the Elements*, 163 (58 ve 20’ye izahlar).

⁴⁰ Galen, *On the Elements*, 60: 10-11.

⁴¹ Galen, *On the Elements*, 62: 17.

Birçok element olduğunu savunanlara gelince, onlar da öncelikle sayılarının sonlu veya sonsuz olduğunu iddia edenler olmak üzere ayrılmışlardır. İlk grubun içinde üç ayrı ekol bulunmaktadır: iki element (İbn Diqlis, iki prensip ama dört elementi savunduğu daha da açıklığa kavuşan “Empedokles”), üç element (toprak, su, ateş, Ion of Chios⁴²), dört element (Hipokrat).

Sonsuz sayıda element olduğunu savunanlar içinde başlıca iki ekol bulunmaktadır. Biri elementlerin “bölünemez cisimler”, yani atomlar olduğunu kabul ederken, diğeri elementlerin “homoereous” cisimler olduğunu kabul eder. İkinci teori Anaksagoras’a aittir. Biz burada öncelikli olarak atomcu ekollerle ilgileniyoruz. Yazarlar üç isimden haberdardır: Epikür, Asklepiades ve Leukippos. İsimler transkripsiyonda karışmıştır, ama kimlik tespiti yeterince güvenli gözükmektedir. Görüşlerinin ortaya koyulduğu pasaja daha yakından bakalım:

[Elementlerin bir sınırı olmadığını iddia eden] kişilerden bazıları elementlerin bölünemez cisimler olduğunu söylerler. Bunlardan biri onların kesilemez ve bölünemez olduğunu düşündüğü için Epikür, diğeri elementlerin birbirlerine eklenmedikleri ve birinin diğereğine bağlanmadığını düşündüğü için Asklepiades; ve bir diğeri de elementlerin parçaları olmayan cisimler olduğunu düşündüğü için Leukippos’tur.

Dikkat edilmesi gerekir ki pasaj üç ekolün hepsinin atomları cisimler olarak kabul ettiğini ifade ederek başlar. Ancak her bir ekolün anlatımında sadece üçüncüsü atomların cisimler olduğunu açık bir şekilde belirtir. Dahası, İbranice olan elyazmalarının birinde (St Petersburg RSL Hebrew I 332) Epikür’ün atomların “kesilemez ve bölünemez cisimler” olduğuna inandığı yazar ama daha sonra “cisimler” (*geshamim*) kelimesi silinir. Başka bir deyişle, dikkatli bir musahhah Epikür’ün atomlarının (teorisinin kapsamı içerisinde olan yönergeye rağmen) cisimler olmayabileceğine dikkat çekmiştir. Asklepiades’in tanınmasını sağlayan anahtar özellik, burada net bir biçimde bahsi geçmeyen ama atomlarının birleşememe sebebi olan “boşluklar”dır.⁴³

⁴² İsim başka yerlerde karıştırılmasına rağmen MS Ayasofya 3588, f. 119a’da oldukça açık bir şekilde yazılmıştır. Philoponus bize Aristo’nun bahsettiği üç element teorisinin yazarnın Ion olduğunu söyler; bk. Maurice Whitby, “Quasi-elements in Aristotle”, *Mnemosyne*, 35 (1982): 225-247, 231 n. 13. Ion bir Pisagorcuydu; bk. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans* (Cambridge: Cambridge University Press, 1962), 58. Pisagor doktrininin bu “özet”e dahil edilmesi, On Critical Days “özet”ine ilişkin Langermann’ın “Astral connections” bulgusuyla birlikte ele alındığında (ref. 34), Geç Antik Çağ’da özellikle Pisagorcu görüşlerin iyileştirildiği iddiasını destekler.

⁴³ Galen, *On the Elements*, 135’te Asklepiades “boş uzayı (*kenon*) birbirine karıştıranlardan olduğu” için eleştirilir. Teorisinin “parçacıklar, gözenekler ve bağlanmamış elementler”den biri olduğunun söylendiği yer için ayrıca bk. 147.

3. Galen ve Erken Dönem Kelâmcılar

Galenik geleneğin, özellikle *On the Elements* ve onun etrafında dönen literatürün, Arapça atomcu öğretiler için nispeten erken bir tarihte –daha da erken değilse Huneyn’in çalışma yaptığı IX. yüzyıl başları– zengin bir kaynak sağladığını tespit ettik. Bir sonraki görevimiz bu materyal kaynağının erken dönem kelâmcıların dikkatini çekip tepki uyandırdığını göstermektir. Bunu iki aşamada yapacağız. İlk önce, kelâmcıların buyurucu ve bazı özellikleri ile de korkutucu gördüğü doğa felsefesinin tıbbi bir gelenek, aslında Galenik gelenek, olduğuna dair kanıt göstereceğiz. Sonrasında çok spesifik bir durum olan acının fizyolojisini incelemeye geçeceğiz. Mu‘tezile’nin insan biyolojisinin çok özel bu konusuna hususi ilgisinin ancak Galen’in anti-atomculuğu ile ciddi bir şekilde ilgilenmeleri bağlamında anlaşılabilceğini tartışacağız.

Aslında, Marie Bernard, kelâmcılardaki “doğa” (*tab’*) kavramının kritiğine dair kapsamlı çalışmasında birden fazla yerde bu kavramın kaynağının kısmen de olsa tıbbi geleneğe yattığını ileri sürer.⁴⁴ Örnek olarak cisimlerin hareketinin, dört niteliğin (sıcak, soğuk, kuru, nemli) etkileşimi ile açıklanması fikrinin izlerinin simyacılar kadar geri sürülebilir olduğunu belirtir. Bununla birlikte bazı metinlerde cisim olarak atıfta bulunulan özellikle insan vücudu olduğundan, dört niteliğin karışımının tıbbi teorinin temel parçası olduğu (her durumda simya ile bağdaşık) geleneği isimlendirmek daha iyi olurdu.⁴⁵ Cüveynî’nin (ö. 1085) eleştirisinin, “doğa teorileri”ne sert bir cevap olarak “belirli bir tedavi vücudun belirli bir bölgesindeki bir salgıyı durdurmayı nasıl biliyor?” diye sormasından tıbbi bir teoriye yöneltildiği açıktır.⁴⁶ Çalışmasının sonlarına doğru Bernard şöyle bitirir: “En effet, la therie des *ashab at-tabai’* serait comme la resultante des theories des physiciens, des alchimistes et des medecins.”⁴⁷

İlgili birkaç ek bulgu Josef van Ess’in İslam teolojisi üzerine çok hacimli çalışmasından derlenebilir. Örneğin Nazzâm (ö. 845) tıbbi teoriye, birtakım cüzi değişiklikler önermek için, yeterince ilgi duyuyordu.⁴⁸ Galen ve Aristo arasında herkesçe bilinen ve kelâmcıların zaman zaman ilkine bağlı kaldığı anlaşmazlıklar vardır. Mesela, onlar “ruh”u (*ruh, pneuma*) kalp ve beyinde konumlandırırlar. Böyle yaparak Aristo yerine Galen’i takip ederler.⁴⁹

Daha fazla kanıt başka kaynaklardan, örneğin Edessalı Job’un *Book of Treasures* adlı eserinden gösterilebilir. Job –burada özellikle Nazzâm’ı kastederek– “günümüz yeni filozofları”nın renk, tat ve benzerliğin araz değil cisim (*usiyas*) olduğu görüşünü sunar. Böyle yaparak, bize onların “Hipokrat, Galen ve aynı şekilde

⁴⁴ Marie Bernard, “La Critique de la Notion de Nature (*tab’*) par le Kalam”, *Studia Islamica*, 51 (1980): 59-105.

⁴⁵ Bernard, “La Critique de la Notion”, 71; özellikle aynı sayfada n. 4.

⁴⁶ Bernard, “La Critique de la Notion”, 81.

⁴⁷ Bernard, “La Critique de la Notion”, 99.

⁴⁸ Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1992), 3: 352-353.

⁴⁹ Van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, 4: 518 ve özellikle not 39.

bütün doktor ve filozoflar'a ters düştüklerini anlatır.⁵⁰ Şüphesiz, doğa felsefesi geleneğini kuran geçmişteki otoriteler Hipokrat ve onun başlıca yorumcusu Galen'dir.

Kısa bir süre önce kullanıma sunulan bir diğer zengin kaynak Rükneddin el-Melâhimî'nin kitabıdır. Kelâmcıların ilk kuşağından olmamasına rağmen, kullandığı kaynaklar IX. ve X. yüzyıllara aittir.⁵¹ el-Melâhimî'nin *dehriyye* tartışması neredeyse tamamıyla bütün fiziksel süreçlerin dört element üzerinden açıklandığı eternalist doğa felsefesine yöneliktir.

Bazı versiyonlarda canlandırıcı veya devindirici güç rolünü oynayan beşinci bir prensip, *ruh*, eklenmiştir. Dört, beş hatta altı (Isaac Israeli tarafından aşağıda bildirildiği gibi) element ve/veya prensip olsun veya olmasın, bu teorilerin hepsinin ortak noktası yaratıcı bir Tanrı'yı inkârdır. Bu teoriler hakkında zengin bir değişken spektrumu vardır. Ancak el-Melâhimî'nin konuya yaklaşımından, Tanrı'yı gereksiz kılan doğa felsefelerinin tıbbi gelenek ile sürdürüldüğü aşikârdır.⁵² Galen'in bu hususta her şeyin dört nitelik üzerinden açıklanabileceği görüşüne sahip olduğu ve başka bir yerde Hipokrat'ı bu öğretiyi ilk yayan kimse olarak belirttiği söylenir.⁵³ Biyoloji ve patolojiden örnekler yoluyla oluşan yaygın söylem bu görüşün tıbbi gelenek ile nasıl yakından bağlantılı olduğunu sergiler niteliktedir.

Bu konuda en zengin kaynak, özellikle Galen'in *On the Elements*'i ile bağlantılı olarak Isaac Israeli'nin *Book of Elements* eseridir. Israeli'nin hem Yahudi hem Müslüman kelâm tarihi açısından önemi, onun düşüncesi üzerine Alexander Altmann ve S. M. Stern tarafından yapılan dönüm noktası çalışmanın büyük başarısından muzdarip olmuştur. Çünkü Altmann ve Stern'in ilgisi Israeli'nin düşüncesinin neoplatonik yönleri ile sınırlıydı.⁵⁴ Harry Wolfson Israeli'yi kelâm çalışmalarına dâhil etmesine rağmen Israeli hep neoplatoncu olarak

⁵⁰ Job of Edessa, *Book of Treasures*, ed. A. Mingana (Cambridge: W. Heffer and Sons, 1935), 3:16, 388b (metin), 153 (tercüme). Van Ess, *Theologie und Gesellschaft*, 6: 86-87, buradaki referansların Nazzâm'a ait olduğunu düşünür.

⁵¹ Rükneddin el-Melâhimî, *Kitabü'l-Mu'temed fi Usûliddîn*, ed. Martin McDermott - Wilfred Madelung (London: Al Hoda, 1991). Her ne kadar editörler el-Melâhimî'nin Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 1024) öğrencisi olduğu hatasını düzeltmeler de aslında el-Melâhimî'nin kitabı el-Basrî'nin kelâm alanındaki en kapsamlı kitabının bir özeti (Giriş, s. 11). Üstelik editörler tarafından tanımlanan diğer bütün kaynaklar (*Kitabü'l-Mu'temed*, 12-13) IX. veya X. yüzyıllara aittir.

⁵² el-Melâhimî, *Kitabü'l-Mu'temed*, 547-561.

⁵³ Galen'in dört niteliğe bağlı kalması durumu için el-Melâhimî, *Kitabü'l-Mu'temed*, 549, Galen'in Hipokrat'a referansı için 556.

⁵⁴ A. Altmann - S. M. Stern, *Isaac Israeli, a Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 1958). Israeli'nin *Book of the Elements* eseri Part I, bölüm V'te tartışılmıştır. Ancak Altmann ve Stern Israeli'nin Neoplatonculuğu ile daha çok ilgilendiğinden, Israeli'nin doğa filozoflarına ilişkin tespitleri ve mütekellimunun verdiği yanıtlar projelerinin konusu ile bağlantısızdır, bu yüzden de çalışmalarından çıkarılmıştır. Israeli'nin çağdaşı ve rakibi (kendisi gibi Mısır doğumlu) Saadiah Gaon bu teoriyi *Book of Beliefs and Opinions* eserinde reddettiği eternalizmlere dâhil etmiştir.

sınıflandırıldı.⁵⁵ Dahası İsraili'nin *Book of the Elements* eserinin Arapça orijinali kurtarılamamış, mevcut İbranice tercüme ise yetersiz ve bazı yerlerde de tek kelimeyle anlaşılamazdır.⁵⁶ Yine de İsraili'nin "nitelikleri" destekleyenlerin doktrinini, *Book of Elements* kitabının sonunda cevaplandığı eternalizm arasında listelediği açıktır. Bir versiyonun dört prensipten bahsettiğini not etmesine rağmen, o en çok altı prensip (dört nitelik, pıhtılaşma ve çözünme) listeleyen varyantla ilgilenir.⁵⁷

İsraili kitabının ilk kısmında Aristo'nun teorisi ile ilgilenir. İkinci kısım Galen'le alakalıdır. İkinci kısımda ortaya konulan konular ve tartışılma sıraları açık bir biçimde Galen'in *On the Elements* eserinden model alınmıştır. İsraili Galen'in *minima* teorisini sunduktan sonra, Mu'tezile'ye spesifik göndermeler yaparak ve şaşkıncu bir şekilde bu bağlantıda Nazzâm'dan ismi ile bahsederek, uzunca bir atomculuk izahı ve çürütmesine girişir. İbranice takibi çok da kolay olmayan uzun bir tartışmadan sonra İsraili, Galen ve Aristo'yu Hipokrat'ın klişeleşmiş ezoterizm mecazına (oldukça unutulmuş) başvurarak dört element teorisinin mümkün kıldığı kadarıyla bağdaştırır veya uzlaştırır.

Galen'in elementi "element işlevi gördüğü şeyin en küçük parçası; en küçükten kastı parçalarının en basit olanı ve filozofa [Aristo] istinaden birçok kez açıkladığımız gibi o şeyle alakalı [en küçük] değil de yapısı gereği bileşiminin en küçüğü" olarak tanımlanır. Bu, Galen'in *On the Elements* eserinin açılış cümlesinde sunulan element tanımının aynısıdır. İsraili daha da detaylandırır: Amaç duyularla algılanan en küçük parça değil aksine daha basit veya prior herhangi bir şeye indirgenemeyecek en temel bileşendir. Galen'i izleyerek, İsraili bunu tetrapharmakos vasıtasıyla tasvir eder: Eğer dört bileşen iyice öğütülürse, dört farklı şeyden türediklerini bilmemize rağmen duyular parçacıklar arasında ayırım yapmayacaktır. İsraili, tekrardan Galen'i izleyerek ortalama bir insanın görme gücüyle ayırt edilemeyecek şeylerin keskin gözlü kuşlar veya "görüşünün keskinliği ile bilinen bir kimse" –Galen'in Lynceus'u için bir eksiltidir– tarafından fark edilebileceğine dikkat çeker. Bu örnekler "element" in duyularla ayırt edilebilen en küçük parça anlamına gelmediğini göstermek için gereklidir. Ancak şimdi farklı bir soru ortaya çıkar: Ya birileri Galen'in "en küçük parçalar" ını "tabii parçalar" yani atomlar olarak algılayacak olsaydı? Bana öyle geliyor ki, bu soru Galen'in *minimumu* ve atomcu teoriler arasındaki belirgin ayrımı, bazı okuyuculara göre kolayca kaybolabilecek bir ayırım, sürdürme endişesinden ortaya çıkmıştır.

⁵⁵ Wolfson'ın görüşleri kelâm alanındaki kitabında kayıtlıdır (ref. 7) ve daha detaylı bir şekilde *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy* eserinde bulunmaktadır (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979), 162-165.

⁵⁶ Isaac Israeli, *Sefer ha-Yesodot, Das Buch über die Elemente*, ed. S. Fried (Frankfurt, 1900). Bizi ilgilendiren metinler sayfa 64'te başlar ve kitabın sonuna kadar devam eder.

⁵⁷ Bu pasajlar Altmann ve Stern'in çevirisi ve analizi dışında kalmıştır (ref. 54).

İsraeli “Ben [Galen] ‘cismin bölündüğü parçalar’ dediğimde [ne] gövdesel (*gashmi*) parçayı ne de toz gibi ezilmiş farklı şeylerden oluşan ince parçaları kastettim. Bunun yerine ‘cismin bölündüğü parçalar’ dediğimde tıpkı katının (*guf*) düzlemlere, düzlemlerin çizgilere ve çizgilerin noktalara bölünmesi gibi, cismin ondan oluştuğu tabii bir parça kastettim. Kanıt olarak Demokrit’in sözlerini alıntılıyorum.⁵⁸ Bilge Demokrit ‘katı cisimler düzlemlerden, düzlemler çizgilerden ve çizgiler noktalardan oluşur’ derdi diyecek olsan” diye sorar.⁵⁹ Başka bir deyişle dikkatli olmayan bir okuyucu Galen’i bir atomcu olarak ele alıp teorisinin Demokrit’e atfedilenle aynı olup olmadığını merak edebilir. Elbette Galen’in böyle bir endişesi yoktu. *On the Elements*’te atomculara saldırdığı gibi teorisinin atomcu olmadığını açıklamayı hiç bırakmamıştır. Bununla birlikte daha önce de işaret ettiğimiz üzere Galenik metinlerin Arapça versiyonlarında kullanılan terminoloji ile Galen’in *miniması* ve bazı atomcu teoriler arasındaki kavramsal yakınlık bu karışıklığa sebep olmuş olabilir.

Ancak İsraeli Demokrit’e atfedilen geometrik atomculuk hakkında daha fazla bir şey söylemez. Bunun yerine direk Mu’tezile’ye geçer. Metin biraz tahrip olmuştur ve sadece bir metinde en-Nazzâm ismi bulunur. Bununla birlikte bütün metinler ilk ismini (Abraham, Arapça İbrahim) doğru bildirir ve hepsi “Mu’tezile mezhebinden dostları” ibaresini içermez. Latincesinde ne en-Nazzâm ne de Mu’tezile geçer. Bu şaşkıncı değildir çünkü İbranice tercüman iki isme de aşına değildi. Aynı şekilde Latince tercüman da. Şaşkıncı olan İsraeli’nin Mu’tezile içinden belki de en meşhur atomculuk karşıtı kişiyi alıntılamaıdır. İsraeli Mu’tezile’nin Demokrit’inki ile temelde aynı olan bir atomculuğa bağlı olduğunu ima eder: “Söyledikleri ‘cismin bölünemez parçalardan yani noktalardan oluştuğu’ anlamına gelir”. Sonra asıl amacı –herhangi bir birleşme, eklenme, bileşim, vb. kavram veya tanım– bir kimsenin cisimlerin bu atomlardan inşa edilemeyeceği fikrini benimseyebileceğini göstermek olan uzun bir çürütmeye girişir. Wolfson özellikle İsraeli’nin Mu’tezile’nin Bağdat ve Basra ekolleri arasındaki görüş ayrılıklarının farkında olduğu gerçeğine dikkat çekerek bu pasajı özetlemiştir.⁶⁰

Minima ve atomculuk –özellikle fiziğe uygulanan geometrik atomculuk– teorileri arasında olası bir birleştirme veya karışıklık ile karşılaştığımız tek kaynak bu değildir. Tahminen XII. yüzyıl sonlarına doğru İbn Metteveyh’in (ö. IX. yüzyılın ortaları) *Tezkire*’sine yapılan anonim eleştiri atomculuklarının kaynakları, bana göre bu kaynaklar bilgi yerine otorite kaynaklarıdır, noktasında kelâmcıların kendi fikirlerine göz atmamızı sağlar.⁶¹ Metinden kesilmiş alıntıda İbn Metteveyh’in açıklaması şöyledir: “Bize göre cismin (*cism*) bölünmesi (*tecezzu*) bölünmenin

⁵⁸ Wolfson, *Repercussions*, 163. not 5 metni tashih ederek üçüncü bir kişiye yönlendirir. Pasaj İsraeli’nin kurgusal muhataplarının ağzından sürdürdüğü argümanı devam ettirdiği için bu bana gereksiz gözükmiştir.

⁵⁹ İsraeli, *Sefer ha-Yesodot*, 43. Wolfson’daki kısmi çeviri için bk. *Repercussions*.

⁶⁰ Wolfson, *Repercussions*, 163-165.

⁶¹ İbn Metteveyh’in et-*Tezkire*’sine anonim bir şerh (*Facsimile Edition of Mahdavi Codex 514 (VI./XII. yüzyıl)*), giriş ve indeksler Sabine Schmidtker tarafından (Tehran: Iranian Institute of Philosophy, 2006). İlgili pasaj el yazmasının f. 27b kısmında (Facsimile baskısında sayfa 54).

(*kısmet*) uygulanamayacağı (*lâ yasihhu*) bir sınıra ulaşır..." Şârih bu sınırdaki sahip olduğumuz şeyin "en küçük büyüklükler (*asgar makâdir*)" olduğunu belirtir. Ayrıca bu düşüncenin, *De Caelo*'da çizginin tek, alanın iki ve katı cisimlerin üç boyutu olduğunu söyleyen Aristo ile noktayı parçasız tanımlayan Öklid'in düşünceleri ile de uyumlu olduğunu bize bildirir.⁶² Şârih "Şeyhimiz Ebû Hâşim bu Aristocu atom ispatını doğruladı!" diye de ekler.

İsraeli'ye dönersek: İsraili atomculuğu memnuniyetle çürüttükten sonra "Galen neden bize bu kadar sorun çıkardı?" diye sorar. Neden elementleri *minima* olarak tanımlayıp atomcu spekülasyonlarla karışıklığa ve atomcu spekülasyonların meşrulaştırılmasına kapı açtı? Hipokrat neden dört element –ateş, hava, su, toprak– yerine dört nitelikten yani sıcak, soğuk, kuru, nemliden bahsetti? İkinci soru için motivasyon şu gibi görünüyor: Hipokrat nitelikler yerine elementlerden bahsetseydi onun temel bileşenleri toprak, su, hava ve ateş olduğu için atomcu olmadığı netleşirdi. Minima ve onlara bağlı bulunan niteliklerden bahsetmek, gördüğümüz üzere, Demokrit ile karşılaştırmalara davetiye çıkarmaktır. İsraili'nin bize verdiği cevap Hipokrat'ın ezoterik yazış tarzında ve belki de Galen'in hocasının sözlerini açıklamadaki yersiz çabalarında yatmaktadır. Hipokrat dışsal söylemi gizlenen söylemin tam zıttı yapmak olan felsefi yazım geleneğini takip etti. Böylece sadece hak eden ve büyük bir çaba sarf etmeye istekli olanlar kendilerini ona adayacakları için bilgeliği daha değerli kılmış olurlar.⁶³ Ancak Galen her şeyi bir bir anlatmak istedi. Belki Galen bize elementin mahiyetinin ne olduğunu söylemek istedi. Bu yüzden elementin doğasını ortaya koyan tanımı söyledi. Başka bir deyişle, Galen aslında element olan dört şeyi isimlendirmek yerine veya isimlendirmenin yanında 'element'in teorik tanımını yapmayı seçti.

Son olarak, "dört nitelik taraftarları" ile bunu XII. yüzyıl sonlarına doğru taşıyan "doktorlar" arasındaki yakın bağlantıyı inceleyelim. Fahreddin er-Râzî [ö. 1210] en-Nahl suresi 70. ayeti açıklarken Kuran'da insanın dört dönemine ilişkin görüş ile *el-etibbâ' et-tabîyyûn*un –aynı zamanda hem doğa filozofu hem tıp doktoru olan kişiler– görüşünü karşılaştırır.⁶⁴ Kuran insanı yaşam evrelerinin başından sonuna, bebeklikten yaşlılığa iletenin (*en-nakl*) Tanrı olduğunu öğretirken felsefe ile uğraşan doktorlar bundan insan "doğa"sının tek başına sorumlu olduğunu ileri sürerler. Yani doğal ve kaçınılmaz olan bir kuruma süreci vardır ve yaşamın erken evrelerinde bu kuruma bebeği daha az sulu yaparak kemiklerini güçlendirir ama yaşam ilerledikçe bütün vücudu kurutarak ölümle sonuçlandırır. Burada Aristoteles'e aykırı olmayan ama kaynağı Galenik tıp geleneği olan fiziksel bir

⁶² Aristo'ya atfedilen tam alıntı "Çizgi enine değil boyuna bölünür, alan hem enine hem boyuna bölünür ve katı cisimler de hem enine, hem boyuna hem de derinliğine bölünür" belirtir. Bu yaklaşık olarak *De Coelo* I, 1, 268a 7-9'a karşılık gelmektedir.

⁶³ İsraili, *Sefer ha-Yesodot*, 51. Hipokrat'ın Ezoterizminin Ortaçağ'daki algıları için bk. Gerrit Bos - Y. Tzvi Langermann, "The Introduction of Sergius of Rēsh'aina to Galen's Commentary on Hippocrates' On Nutriment", *Journal of Semitic Studies*, 54 (2009): 179-204. Bu çalışmanın bir baskısını bizimle paylaştığı için yazarlara teşekkürlerimizi sunuyoruz.

⁶⁴ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsirü'l-Kebir* (Cairo, 1938), 20: 60.

teoriye sahibiz. Bu olayın sebebi (*muktezî*) olarak Tanrı yerine doğa (*tabiat*) adlandırılır ve tam da bu nedenle kelâm doğa kavramını reddeder.

3.1. Erken Dönem Kelâmcılar Acının Fizyolojisini Açıklama Noktasında Neden Bu Kadar İlgililerdi?

Yaklaşık yirmi beş yıl önce Umar Austin'den "Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da Acı Çekme Sorunu" üzerine bir dizi konferansa katılması istendi. Sunumunu hazırlarken "Müslümanlıktaki dinsel deneyimin ana gövdesinde acı çekme temasının göreceli önemsizliği" hakkında düşünmeye yöneldi.⁶⁵ Bununla birlikte, acı çekme teması veya daha spesifik olarak hastalık ve acı, Mu'tezile'nin gündeminin ilk sıralarındaydı. Bu konuyla ilgili kapsamlı yazmışlar ve tezleri uzun bir yayın listesinde incelenmiştir. Ama bu konuyla neden bu kadar ilgilidiler? Karşılaştığım açıklamalar bu ilgiyi, onların "akılcılık"larına, Tanrı'nın adaletine (*adl*) olan köklü bağlılıklarına ve onları teodise (kötülük) problemini araştırmaya yönlendiren kaygılarına dayandırıyor.⁶⁶ Bunun gibi genel kaygıların, kelâmcıların acı olgusunu inceledikleri detay seviyesini yeterli derecede açıkladığını düşünmüyorum. Üstelik bu tür açıklamalar, kelâm içindeki gelişmeleri sosyal veya toplumsal bağlamı olmayan teorik girişimlerden polemik yaratan meydan okumalara bir yanıt olarak gören genel eğilim çizgisine ters düşmektedir.⁶⁷

Ancak, önerdiğimiz gibi, *On the Elements*'e atomcu doktrinlerin önemli bir kaynağı olarak bakarsak acı teorisinin polemiksel önemi açık bir biçimde ortaya çıkar. *On the Elements*'te atomculara karşı ilk ve ana argüman acı olgusundan gelir: Galen, atomcuların insanın acı hissini açıklamada hiçbir yolu olmadığını öne sürer. Atomculuğun çürütülmesi ile acının tıbbi açıklaması arasındaki uzunca alıntı yapmaya değen güçlü bağlantı bu paragrafta verilmiştir:

Ancak bu filozoflar ilk cisimlerin tabii olduklarını,⁶⁸ Epikür gibi bazıları sertlikleri nedeniyle kırılmaz olduklarını, Diodorus ve Leukippos gibiler ise boyutlarının küçüklüğünden dolayı bölünmez olduklarını varsayarlar ve bütün insanların duyularıyla öğrenerek varlığına emin oldukları bu cisimler değişime uğramazlar... Haklı olarak, Hipokrat'ın onlara cevabı "doğası bu şekilde olan bir adam asla acı hissetmez" olur. Acı hissettirecek bir şey, doğal olarak şu iki koşulu sağlamalıdır; değişim ve duyumlama yeteneğine sahip olma... Ve bu kişilerin elementleri bu iki

⁶⁵ Umar Austin, "Suffering in Muslim Religious Thought", *Islamic Quarterly*, 26 (1982): 27-39.

⁶⁶ Rasyonellik ve Hıristiyan etkileri W. M. Watt tarafından önerilen iki açıklamadır, W. M. Watt, "Suffering in Sunni Islam", *Studia Islamica*, 1 (1979): 5-19. En yeni ve ayrıntılı yaklaşım M. T. Heemskerck tarafından, M. T. Heemskerck, *Suffering in the Mu'tazilite Theology* (Leiden: Brill, 2000). İkincil kaynaklara dair kapsamlı bibliyografya için bk. s. 2 n. 2.

⁶⁷ Özellikle bk. Shlomo Pines, "A Study of the Impact of Indian, Mainly Bhuddist, Thought on Some Aspects of Kalam Doctrines", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 17 (1994): 182-203; Ne yazık ki bu makale merhum akademisyenin beş ciltte toplanan çalışmalarına dâhil edilmemiştir ve bu sebeple de hak ettiği ilgiyi görmemiştir.

⁶⁸ Bu yüzden *aesthesis*'e (dış dünya algısına) sahip değiller.

koşulu da sağlamamaktadır. Atomlar yapıları gereği ne değişime uğrarlar ne de duyulara sahiptirler.⁶⁹

Açıkçası, *On the Elements*'i okuyup beraberinde bir çeşit atomculuk fikri benimsemek isteyen herkes bu eleştiriyi dikkate almalıdır. Acının varlığı sadece teolojik bir problem değildir; yaşamın bir gerçeği olarak görülse de bir açıklama, bir mekanizma gerektirir. Aradaki bağlantı bundan çok daha derindir. Galen genel argümanını, hepsi deriye iğne batırılmasını içeren bazı özel örneklerle açıklığa kavuşturmaya devam eder. Argümanı şöyle işler: (1) Tekil atomlar yaralanamazlar ve de duyuları yoktur. (2) Eğer deriye çok ince bir iğne batırırsak ve iğne tek bir atoma dokunursa acı hissetmememiz gerekir. (3) Aynı şey, iki ve daha fazla atom için de geçerlidir. (4) İğne batırıldığında acı hissettiğimize göre insan vücudu atomlardan oluşmamaktadır.

Abdülcebâr ağrının fizyolojisi hakkında önümüze tam ve ayrıntılı bir araştırma koyar. Acıyı atomlar arasındaki “uzamsal ilişki”nin bir nevi bozulması olarak tanımlar. Başka bir deyişle, tekil atom gerçekten duyarsızdır, ancak biçimlerindeki bir kırılma veya birbirine bağlı olan atomların ayrılması acıya neden olur. Abdülcebâr bununla yetinmez ve farklı iğne batmalarından oluşan göreceli miktarda acı problemini de inceler.⁷⁰

Bana göre bu ve bununla bağlantılı acıya ait biyofiziksel bir teori ortaya koyma çabalarının Galen'in atomculuğu reddetmesine bir karşılık olduğu açıktır.⁷¹ Kelâmın diğer birçok özelliği gibi, acı teorisinin de polemiksel bir bağlamdan ortaya çıktığı gözüküyor. Burada tabi ki teodise ile ilgili kaygılar için tam bir açıklama sunmuyorum. Bununla birlikte kelâmcılar tarafından geliştirilen özgün teoriler ve biyolojide oldukça özel bir konuya olan yoğun ilgileri büyük bir olasılıkla Galenik gelenek ve atomculuğun Galenik reddi ile karşı karşıya gelmeleri sonucundadır.

4. Sonuç

Şüphesiz erken dönem kelâmcılar düzeltme ve şerhleriyle birlikte *On the Elements*'ten ve Galenik geleneğe ait diğer metinlerden atomculuk hakkında çok şey öğrenebilmişlerdir. Kelâmcıların Galenciliği reddetmeleri gereken dünya görüşünün mükemmel bir örneği olarak kabul ettiğini farz edersek, Galen'in kabul etmeyeceği fiziksel bir teoriyi atomculuğun müttefiki olarak algılamış olabilirler mi? Düşmanımın düşmanı dostumdur.

Kelâmın kökeni, kaynakları, motivasyonları, atomcu bir dünya görüşü benimsemeleri için kelâmcılara ilham veren şeyler, hepsi kompleks sorulardır. Bu

⁶⁹ Galen, *On the Elements*, 63.

⁷⁰ Heemskerck, *Suffering*, 98-102.

⁷¹ Ebû İshak, Ebû Hâşim ve İbn Metteveyh'in hepsi bu konuyla ilgilenmiştir; bk. Heemskerck, *daha önce adı geçen eserde*.

aşamada bundan daha güçlü bir iddiada bulunamam: Tüm çeviriler, düzeltmeler, özetler, Galen tarafından yazılan veya ona atfedilen eserlerin şerhleri ile birlikte Galenik gelenek, atomcu teoriler ve anti-atomcu eleştiriler, yukarıda bahsedilen sebeplerden ötürü kelâmcıların dikkatini çekip onları güdüleyen zengin bir depodur. Araştırmamın devamının bu külliyat ve erken dönem atomculuk arasındaki, eğer varsa, ince ilişkiyi daha da ayrıntılı hale getireceğini umuyorum.

Kaynakça

Altmann, A. - Stern, S. M. *Isaac Israeli, a Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century*. Oxford: Oxford University Press, 1958.

Asmis, Elizabeth. "Review Article: Asclepiades of Bithynia Rediscovered?". *Classical Philology* 88/2 (Nisan 1993): 145-56.

Austin, Umar. "Suffering in Muslim Religious Thought". *Islamic Quarterly* 26 (1982): 27-39.

Ben-Shammai, H. "Studies in Karaite Atomism". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 6 (1985): 243-298.

Bernard, Marie. "La Critique de la Notion de Nature (*tab'*) par le Kalam". *Studia Islamica* 51 (1980): 59-105.

Bos, Gerrit - Langermann, Y. Tzvi. "The Introduction of Sergius of Rēsh'aina to Galen's Commentary on Hippocrates' On Nutriment". *Journal of Semitic Studies* 54 (2009): 179-204.

Dhanani, Alnoor. *The Physical Theory of Kalam: Atoms, Space and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology*. Leiden: Brill Academic, 1994.

el-Melâhimî, Rükneddin. *Kitabü'l-Mu'temed fi Usûliddîn*. ed. Martin McDermott - Wilfred Madelung. London: Al Hoda, 1991.

er-Râzî, Fahreddin. *et-Tefsirü'l-Kebir*. Cairo, 1938.

Frank, Richard M. "Bodies and Atoms: The Ash'arite Analysis". ed. Michael E. Marmura. *Islamic Theology and Philosophy: Studies in Honor of George F. Hourani* Albany: Ashgate, 1984: 39-53.

Freudenthal, Gad. "Late Medieval and Early Modern Corpuscular Matter Theories". *Journal for the History of Philosophy* 41/2 (2003), 273-274.

Galen. *On the Elements According to Hippocrates*. ed. Phillip de Lacy. Berlin: Akademie Verlag, 1996.

Guthrie, W. K. C. *A History of Greek Philosophy: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*. Cambridge: Cambridge University Press, 1962.

Heemskerck, M. T. *Suffering in the Mu'tazilite Theology*. Leiden: Brill, 2000.

Israeli, Isaac. *Sefer ha-Yesodot, Das Buch über die Elemente*. ed. S. Fried. Frankfurt, 1900.

- İbn İshak, Huneyn. *De Experientia Medica*. ed. ve trc. Richard Walzer. London: Oxford University Press, 1944.
- İbn İshak, Huneyn. *Kitâbü Calinus fi'l-üstükussât*. nşr. Muhammed Selîm Sâlim. Cairo, 1986.
- Job of Edessa. *Book of Treasures*. ed. A. Mingana. Cambridge: W. Heffer and Sons, 1935.
- Kraus, Paul. *Jabir et la Science Grecque*. Cairo, 1942.
- Langermann, Y. Tzvi. "The Astral Connections of Critical Days: Some Late Antique Sources Preserved in Hebrew and Arabic". ed. Anna Akasoy - Charles Burnett - Ronit Yoeli-Tlalim, *Astro-medicine: Astrology and Medicine, East and West*. Florence, 2008.
- MacDonald, D. B. "Continuous Creation and Atomic Time in Muslim Scholastic Theology". *Isis* 9:2 (1927), 326-44.
- Newman, William R. *Atoms and Alchemy: Chymistry and the Experimental Origins of the Scientific Revolution*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Newman, William R. "Experimental Corpuscular Theory", ed. Christoph Lüthy - John E. Murdoch, *Late Medieval and Early Modern Corpuscular Theories*. Leiden: Brill, 2001.
- Newman, William R. *The 'Summa Perfectionis' of Pseudo-Geber: A Critical Edition, Translation and Study*. Leiden: EJ Brill, 1991.
- Pines, Shlomo. *Studies in Islamic Atomism*. Jerusalem: The Magnes Press, 1997.
- Pines, Shlomo. "Razi Critique de Galien", *Actes du VIIIe Congrès d'Histoire des Sciences Paris*, 1953: 480-487.
- Pines, Shlomo. "A Study of the Impact of Indian, Mainly Bhuddist, Thought on Some Aspects of Kalam Doctrines". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 17 (1994): 182-203.
- Sabra, A. I. "Kalam Atomism as an Alternative Philosophy to Hellenizing Falsafa". *Arabic Theology, Arabic Philosophy, from the Many to the One: Essays in Celebration of Richard M. Frank*. ed. James E. Montgomery. Leuven, Paris, Dudley and MA: Peeters, 2006.
- Schmidtke, Sabine. An Anonymous Commentary on Kitâb al-Tadhkira by Ibn Mattawayh. Facsimile Edition of Mahdavi Codex 514 (6th/12th Century). ed. Sabine Schmidtke. Tehran: Iranian Institute of Philosophy, 2006.
- Schwarz, Michael. "Who were Maimonides' Mutakallimun? Some remarks on Guide of the Perplexed Part I Chapter 73". *Maimonidean Studies* 2 (1991): 159-209; 3 (1992-93): 143-72.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. Frankfurt: E. J. Brill, 1970.

Singer, Peter. "Levels of Explanation in Galen". *Classical Quarterly* 47/2 (1997), 525-542.

Steinschneider, Moritz. *Die hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters*. Berlin: Gekrönte Preissch, 1893.

Van Ess, Josef. "Sixty Years After: Shlomo Pines's *Beiträge* and Half a Century of Research on Atomism in Islamic Theology". *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities* 7 (2002): 19-41.

Van Ess, Josef. *Theologie und Gesellschaft*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1992.

Watt, W. M. "Suffering in Sunni Islam". *Studia Islamica* 1 (1979): 5-19.

Whitby, Maurice. "Quasi-elements in Aristotle". *Mnemosyne* 35 (1982): 225-247.

Wilkie, J. S. - Lloyd, G. E. R. "The Arabic Version of Galen's *De Elementis secundum Hippocratem*". *Journal of Hellenic Studies* 102 (1982): 232-233.

Wolfson, Harry Austryn. *Philosophy of the Kalam*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1976.

Wolfson, Harry Austryn. *Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.